

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
A Study on the Form and Content of Iran's Four-Seasons Carpets
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

پژوهشی در فرم و محتوای قالی‌های چهارفصل ایران

عبداله میرزایی^{۱*}، علی وند شعاری^۲، شادی زرنقی^۳

۱. دانشیار، دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۲. دانشیار، دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۳. کارشناس ارشد فرش، دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۹/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۳

چکیده

بیان مسئله: چهارفصل یکی از ساختارهای طراحی در قالی‌های ایران است که ظهور آن به نیمه اول قرن بیستم و همسو با تحولات فرهنگی و اجتماعی تبریز در دوره قاجار و پهلوی اول می‌رسد. تلفیق مناظری از صحنه‌های زندگی روستایی و آثار و ابنیه تاریخی با انواع طرح‌ها و نقوش سنتی در ساختار چهارفصل باعث شده است این قالی‌ها به مثابه متن‌های تصویری، بازتاب‌دهنده شرایط فرهنگی و اجتماعی زمان تولید خود باشند. بنابراین این مسئله که شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه چگونه و در قالب کدام نشانه‌های تصویری در طرح چهارفصل بازتاب یافته، محل پرسش است. سؤال اصلی پژوهش بر شناخت موضوعات غالب و زمینه‌های اجتماعی مؤثر در شکل‌گیری طرح چهارفصل در جغرافیای قالی ایران تمرکز دارد.

هدف پژوهش: هدف پژوهش شناسایی موضوعات غالب در منظرپردازی، گستره جغرافیایی تولید و زمینه‌های اجتماعی مؤثر در شکل‌گیری طرح چهارفصل است.

روش پژوهش: روش پژوهش به صورت کیفی و تحلیل محتوای طرح‌هاست. ابتدا جامعه نمونه تحقیق به صورت نمونه‌گیری حداکثری و هدفمند شامل ۲۶ نمونه قالی با طرح چهارفصل شناسایی شد. سپس محتوای این نمونه‌ها بر اساس سؤالات و اهداف پژوهش مورد تجزیه و تحلیل کیفی قرار گرفت.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش نشان دادند که تمامی نمونه‌های شناسایی شده در جغرافیای شهر تبریز طراحی و تولید شده‌اند. در طرح این قالی‌ها مفاهیم ملی‌گرایی، باستان‌گرایی و آیین‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه در قالب نشانه‌های تصویری و نوشتاری بازتاب یافته‌اند.

واژگان کلیدی: طرح چهارفصل، طرح چهارباغی، قالی باغی، قالی تبریز، ابنیه تاریخی.

مقدمه و بیان مسئله

به طرح‌های مختلف قالی ایران مؤثر است. قالی ایران پس از سپری شدن بیش از دو قرن از دوران طلایی خود در عصر صفوی، در میانه‌های قرن نوزدهم و دوران حکومت قاجار و متأثر از مجموعه عوامل داخلی و خارجی مجدداً دوران شکوه خود را بازیافت. فروپاشی اقتصادی و همزمان تحولات گسترده اجتماعی و فرهنگی در این دوره زمینه‌ساز شکل‌گیری گونه‌های متنوع و بدیع در طرح‌های قالی ایران شد. طرح چهارفصل یکی از این گونه‌های بدیع در طراحی قالی ایران است که تاریخ ظهور آن در قالی ایران و در شکل کنونی به دوره قاجار می‌رسد. ساختار طراحی غالب در این طرح متأثر از ساختار دیرپای باغی و چهارباغ در هنر ایران است که به لحاظ تاریخی پیشینه آن به الگوی

تنوع طرح و نقش برآمده از فرهنگ، جغرافیا و باورهای حاکم برجوامع تولید، از شاخصه‌های اصلی در بیان مؤلفه‌های بصری قالی‌های ایران به شمار می‌رود. ساختار طراحی، نوع نقش‌مایه‌ها و شیوه پردازش نقوش در قالی‌های ایرانی در گذر زمان و متأثر از تحولات اجتماعی- فرهنگی و همسو با امکانات فنی تولید تحول یافته و شیوه کنونی خود را یافته است. شناسایی گونه‌های مختلف طرح‌های قالی و منابع الهام آنها و نیز چگونگی ارتباط آنها با فرهنگ و جامعه مناطق تولیدکننده، در هویت‌بخشی

* نویسنده مسئول: a.mirzaei@tabriziau.ac.ir، ۰۹۱۲۲۵۴۶۷۶۲

الگوی چهارباغی برجای مانده است. در ادامه و در پژوهشی دیگر اکبری، نخستین خیاط و نخستین خیاط (۱۳۹۶) به «بررسی تطبیقی الگوی طراحی فرش‌های باغی و باغ‌های ایرانی دوره صفویه و قاجاریه» پرداخته‌اند. ایشان با مطالعه هندسه و الگوی طراحی باغ و قالی ایرانی نتیجه گرفته‌اند این دو دارای اصول مشترک و الهام‌بخش بر همدیگر بوده‌اند. جهت شناخت برخی ابعاد و اصول مشترک الگوی باغی در طرح قالی‌ها با دیگر هنرها، محمدرزاده و نوری (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان «بررسی ساختار و زوایای دید باغ ایرانی در نگارگری باغی و قالی‌های باغی دوره صفویه» به مطالعه تطبیقی ساختار ترکیب و زاویه دید مخاطب نسبت به باغ در این دو حوزه تصویری پرداخته‌اند. نتایج پژوهش نشان دادند، ترکیب‌بندی باغ ایرانی هم در نگاره‌ها و هم در قالی‌های باغی صفوی برگرفته از الگوی چهارباغ و ساختار قرینه‌ای چهاروجهی آن است.

علی‌رغم اهمیت و غنای تصویری قالی‌های چهارفصل، پژوهش‌های اندکی با تمرکز بر این قالی‌ها به انجام رسیده است. مهم‌ترین پژوهش توسط بنام (۱۳۸۸) با عنوان «قالی چهارفصل تبریز» انجام شده است که در قالب نوشتاری سریالی در سه شماره متوالی به چاپ رسیده است. نویسنده در این مقاله با معرفی شش نمونه از قالی‌های تاریخی چهارفصل، چهاربخشی‌بودن ساختار این طرح را در ارتباط با چهارگاه اساطیری و چهار جشن باستانی (جشن نوروز)، جشن بهاری (جشن تیرگاه یا آبریزان)، جشن تابستان (جشن مهرگان)، جشن پاییزی (جشن سده) و جشن زمستانی دانسته است. دیگر نوشتارهای مرتبط با موضوع قالی‌های چهارفصل از قالب نوشتارهای کوتاه و معرفی مختصر این طرح فراتر نمی‌رود. از جمله این منابع می‌توان به دانشگر (۱۳۷۶) اشاره کرد که در قالب کتاب «فرهنگ جامع فرش» اشاره کوتاهی به همراه یک تصویر به این طرح داشته و نوشته است: «طرحی در فرش است که نقش هر قسمت آن فصلی را می‌نماید. بدین طریق مناظر گوناگون نیز برای نشان دادن فصل مورد نظر در فرش بافته شده است» (دانشگر، ۱۳۷۶، ۳۳۶). همچنین خشکنازی (۱۳۷۸)، در کتاب «ادب و عرفان در قالی ایران» به تحلیل و بررسی یکی از قالی‌های نفیس چهارفصل از یک مجموعه خصوصی پرداخته و می‌نویسد، این طرح از تلفیق چندین هنر به وجود آمده است. متأسفانه این شاهکار نادر تاکنون در حد اعتبار خود مورد توجه قرار نگرفته و بعضی از جلوه‌های آن مکتوم و از بحث و گفتگو برکنار مانده است. او از دلایل نادیده گرفته شدن طرح چهارفصل به دو مورد مهم اشاره کرده است. نخست اینکه، این قالی‌ها عمدتاً بعد از اینکه از دار قالی‌بافی پایین آمده به فروش رفته و از ایران خارج شده و

طراحی پلان اصلی باغ کوروش در پاسارگاد هخامنشی می‌رسد (استروناخ، ۱۳۷۱، ۷۵). وجه تسمیه این طرح را نمایش مناظر متناسب با هریک از فصل‌های چهارگانه سال در هریک از چهار بخش اصلی قالی و فضا سازی مرتبط با آن تشکیل می‌دهد. تلفیق مناظری از صحنه‌های زندگی روستایی با ساختار و نقوش طراحی سنتی ایرانی در این طرح‌ها باعث شده است، طرح‌های چهارفصل به مثابه متن‌های تصویری و فرهنگی از جایگاه ویژه‌ای در مطالعه و شناخت مبانی هویتی، پیوندهای اجتماعی و فرهنگی طرح‌های قالی برخوردار باشند. پژوهشگران اجتماعی معتقدند، آثار هنری چون در بافتار اجتماعی و توسط عوامل انسانی تولید، توزیع و مصرف می‌شوند لذا نمی‌توانند از تأثیرات متغیرهای اجتماعی مصون بمانند و همواره ردپای پنهان و آشکار تحولات اجتماعی در آثار فرهنگی هنری قابل مشاهده و مطالعه است. به عبارتی موجودیت اثر هنری با ویژگی‌های یک دوره تاریخی، یک دوره اجتماعی و غیره رابطه نزدیکی دارد. از این رو مسئله اصلی پژوهش حاضر مطالعه و شناخت ساختار طراحی، موضوعات غالب و زمینه‌های اجتماعی مؤثر در شکل‌گیری این گروه خاص و بدیع از طرح قالی‌های ایران است. فقدان پژوهش‌های علمی و تخصصی در جهت شناسایی و مستندسازی ابعاد مختلف فرهنگی و تاریخی طرح‌های چهارفصل نیز ضمن تأکید بر اهمیت مسئله پژوهش، ضرورت انجام آن را آشکار می‌سازد. به طوری که به گواهی بررسی‌های انجام‌شده، تاکنون پژوهشی که به طور ویژه چنین هدفی را پوشش داده باشد به انجام نرسیده است. چنین پژوهشی می‌تواند بر اصالت ملی و منطقه‌ای طرح‌های قالی ایرانی تأکید داشته باشد. پژوهش حاضر با درک این نیاز و با هدف شناسایی موضوعات غالب در منظره‌پردازی، گستره جغرافیایی تولید و زمینه‌های اجتماعی مؤثر در شکل‌گیری طرح چهارفصل به انجام رسیده است. سؤالات پژوهش عبارت‌اند از: ۱- موضوعات غالب در تصویرگری فضاهای مربوط به هریک از فصول سال در قالی‌های چهارفصل کدامند؟ ۲- بسترهای اجتماعی مؤثر در شکل‌گیری نمونه‌های اولیه قالی‌های چهارفصل کدامند؟

پیشینه تحقیق

طرح چهارفصل در ادامه تحولات طرح‌های باغی و به‌ویژه چهارباغ در هنرهای ایران به وجود آمده است. زارعی (۱۳۹۰)، در پژوهشی به «بازتاب نقش چهارباغ در قالی‌های غرب ایران» پرداخته است. وی نتیجه گرفته است که در ایران دست‌کم از دوره هخامنشی در پیش از اسلام و از دوره‌های تیموری و به‌ویژه صفوی از دوره اسلامی، نشانه‌هایی مبنی بر ارتباط باغ‌آرایی و طراحی قالی در قالب استفاده از

نشانه‌های مشترک و عام می‌تواند در تبیین چرایی ظهور هنرهای عامه در یک شکل خاص و در دوره‌های مشخص راهگشا باشد.

با پذیرفتن گزاره بازتاب ابعاد اجتماعی جامعه در هنرها و وجود نشانه‌های فرهنگی جامعه در همه اشکال هنری، پژوهش حاضر به مطالعه زمینه‌های اجتماعی و تاریخی مؤثر در شکل‌گیری قالی‌های چهارفصل پرداخته است. با توجه به اینکه مطالعات اولیه نشان از ظهور طرح‌های قالی چهارفصل در دوره تاریخی مشخص (اوایل قرن بیستم) و در یک جغرافیای خاص (شهر تبریز) دارد، لذا اهمیت مطالعه زمینه‌های تاریخی و اجتماعی این پدیده با رویکرد بازتاب بیش از پیش آشکار می‌شود.

روش تحقیق

پژوهش با استفاده از داده‌های حاصل از منابع کتابخانه‌ای و پایگاه‌های اطلاعاتی در مباحث تاریخی و با استعانت از مطالعات میدانی و انجام مصاحبه با خبرگان بازار با هدف شناسایی نمونه قالی‌های چهارفصل و سیر تاریخی شکل‌گیری این طرح به انجام رسیده است. به لحاظ نوع داده‌ها و روش تحلیل آنها این پژوهش از نوع تحقیق‌های کیفی است که به صورت توصیفی-تحلیلی به انجام رسیده است. روش نمونه‌گیری به صورت هدفمند بوده است. بدین صورت که اقدام به شناسایی حداکثری نمونه قالی‌های تولیدشده با طرح چهارفصل از بین منابع مکتوب و مطالعات میدانی از طریق مراجعه به نمایشگاه‌ها، موزه‌ها و افراد مطلع شد. نتایج جستجوها به شناسایی ۲۶ تخته قالی با طرح چهارفصل انجامید (تصویر ۱). سپس اطلاعات نمونه‌ها بر اساس سؤالات و اهداف پژوهش استخراج شدند. اطلاعات هویتی جامعه آماری نمونه تحقیق نشان داد، طراحی و بافت تمامی نمونه‌های شناخته‌شده قالی‌های چهارفصل ایران متعلق به جغرافیای شهر تبریز هستند که از اواخر دوره قاجار شروع شده و در دوره پهلوی اول به اوج خود رسیده است. تولید این قالی‌ها کم‌وبیش و با تغییراتی در ساختار و ترکیب‌بندی نقوش تا به امروز ادامه دارد.

سیر تکوین طرح چهارفصل

ساختار طرح چهارفصل را تقسیم فضای متن قالی به چهار بخش و منظره‌سازی در این فضاها متناسب با هریک از فصل‌های چهارگانه سال تشکیل می‌دهد. مطالعه ساختار هندسی و فضا‌سازی این طرح نشان می‌دهد ارتباط نزدیکی میان ساختار طرح چهارفصل و طرح چهارباغی در قالی‌های ایران وجود دارد. از این رو با توجه به قدمت تاریخی طرح چهارباغی، گام نخست در ساختارشناسی طرح چهارفصل

بدین جهت به نظر صاحب‌نظران و کارشناسان ایرانی نرسیده و اطلاع از ارزش‌های آن، عمومیت نیافته است. دیگر اینکه، طراح و بافنده این قالی‌ها را عموم مردم نشناخته‌اند و اغلب نمی‌دانند این شاهکار هنری را کدام طراح طراحی کرده و دست‌های هنرمند کدام بافنده آن را روی چله‌های قالی پیدا کرده است (خشگنابی، ۱۳۷۸، ۳۷).

میرزایی (۱۳۹۸) در پژوهشی به «تبیین بسترهای تاریخی پدیده نوگرایی در قالی معاصر تبریز» پرداخته است. وی نتیجه گرفته است موقعیت جغرافیایی، سیاسی و اجتماعی تبریز در دوره قاجار و نزدیکی به دروازه تمدنی غرب باعث نفوذ اندیشه‌های تجدطلبانه به جامعه و بازتاب این اندیشه‌ها در قالب‌های متنوع و بدیع در آثار هنری این شهر شده است. پیشینه بررسی شده نشان می‌دهد، تاکنون تحقیقات معتبری در شناخت ابعاد مختلف جغرافیایی، فرهنگی و اجتماعی طرح‌های چهارفصل به انجام نرسیده است، لذا پژوهش حاضر از این جهت که در پی شناخت ابعاد مختلف این طرح‌های برآمده از تاریخ فرهنگی ایران است، دارای نوآوری بوده و مستقل از پژوهش‌های پیشین دنبال شده است.

مبانی نظری

مطالعات اجتماعی هنر نشان داده است، رابطه میان هنر و جامعه را با دو رویکرد غالب «رویکرد بازتاب» و «رویکرد شکل‌دهی» می‌توان مطالعه کرد. در این بین رویکرد بازتاب که به مطالعه نشانه‌های منعکس‌شده از بسترهای اجتماعی تولیدکنندگان بر آثار هنری و فرهنگی می‌پردازد، مبنای نظری پژوهش حاضر را شکل داده است. از نظر این رویکرد که پیشینه طولانی نیز در مطالعات هنر دارد، هنرها همواره چیزی درباره جامعه می‌گویند. فصل مشترک پژوهش‌های فرهنگی با رویکرد بازتاب بر «این باور است که هنر آینه جامعه است یا توسط جامعه مشروط و یا تعیین می‌شود» (الکساندر، ۱۳۹۰، ۵۴). آثار هنری و فرهنگی به‌ویژه هنرهای عامه چون در بافتار اجتماعی و توسط عوامل انسانی خلق، توزیع و مصرف می‌شوند لذا نمی‌توانند از تأثیر متغیرهای اجتماعی مصون بمانند و همواره ردپای پنهان و آشکار تحولات اجتماعی در مؤلفه‌های بصری این آثار قابل مشاهده و مطالعه است. از طرفی «نمادها و نشانه‌های فرهنگی به تولید مفاهیم جدید، اشکال جدید اجتماعی، روش جدید تفکر و کنش، نگرش‌های نو و واقعیات اجتماعی در زمینه هویت سیاسی یاری می‌رسانند. فرایندی که براساس آن این توانایی در مردم ایجاد می‌شود که با به‌کارگیری نمادها، نشانه‌ها و زبانی مشترک به تعامل با یکدیگر بپردازند» (نظری، ۱۳۸۶، ۳۱). مطالعه در جهت فهم و تفسیر این

تصویر ۱. تصاویر جامعه آماری پژوهش. (نمونه ۲۶ در تصویر ۳ آمده است). مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۲. قالی چهارباغ، عصر صفوی، موزه ویکتوریا آلبرت لندن. مأخذ: گانز رودن، ۱۳۵۷، ۳۷.

را به کناری نهاده و صرفاً از قابلیت روایتگری و باز نمود تصویری یک مفهوم عامیانه و مردمی در طراحی قالی‌ها استفاده کردند. خالقان طرح این قالی‌ها، ساختار فرهنگی و تاریخی موجود در قالی‌های چهارباغی صفوی را بستری مناسب برای پیاده‌سازی ایده‌های خلاقانه خود یافتند. این طرح‌های تصویری و ابداعی جدید «چهارفصل» نامیده شدند که تولید آنها از دوره قاجار شروع و کم‌وبیش تا به امروز ادامه یافته است. در این طرح، هریک از فضاهای چهارگانه اقتباس شده از طرح چهارباغی به مصور کردن صحنه‌ای عامیانه و عمدتاً روستایی اختصاص دارد که در پس‌زمینه آن یکی از بناهای تاریخی نام‌آشنای ایران مصور شده است. پژوهش‌های میدانی نشان می‌دهد، حسین میرمصور ارزشمندی (۱۸۸۱-۱۹۶۳ م.) از دانش‌آموختگان هنرستان میرک و نقاش نوآور تبریزی در اواخر قاجار نخستین طرح قالی چهارفصل را ابداع کرد. نخستین طرح‌ها در کارگاه قالیبافی «ایجاد» بافته شد (تصویر ۳). میرمصور علاوه بر نقاشی از موضوعات و روایت‌های حماسی و ملی ایران، به عنوان فردی صاحب‌سبک و جریان‌ساز در طراحی قالی تبریز نیز شناخته می‌شود. به طوری که عمده شهرت قالی تبریز در زمینه طرح‌های نوآورانه و تصویری در اوایل قرن بیستم، نتیجه ابداعات و خلاقیت‌های میرمصور در ارائه گونه‌های بدیع از قالی‌های تصویری بوده است (قره باغی، ۱۳۹۹).

ساختارشناسی طرح چهارفصل

تحلیل ساختاری طرح چهارفصل در قالی‌های مطالعه‌شده نشان می‌دهد، زمینه چهاربخشی متن به همراه زمینه ترنج، فضای مناسبی برای تصویرگری و نقش‌اندازی هنرمندان طراح قالی فراهم آورده است. در این بخش، نخست به ارائه یافته‌های کمی حاصل از تحلیل نمونه‌ها و در ادامه به تحلیل کیفی و تفسیری این یافته‌ها پرداخته شده است.

به دست‌دادن شناخت نسبی از طرح چهارباغی در قالی‌های ایران است. هرچند سابقه استفاده از الگوی باغی در هنر ایران به طراحی و ساخت باغ‌های ایرانی در هزاره قبل از میلاد می‌رسد ولی مطالعات تاریخی، پیشینه استفاده از ساختار باغی در قالی ایران را به قالی بهارخسرو یا بهارستان در دوره ساسانی می‌رساند. توصیفات ارائه‌شده از طرح این قالی نشان می‌دهد، ساختار کلی این قالی را نقشه باغی بهاری و آراسته با گل و بوته تشکیل می‌دهد است که در بزم‌های شاهانه مورد استفاده قرار می‌گرفت (طبری، ۱۳۶۵، ج. ۵، ۱۸۲۴). پس از این دوره و با گذشت نزدیک به هزار سال، نخستین نمونه قالی‌های برج‌مانده با طرح باغی و چهارباغ به دوره صفوی تعلق دارند. در این دوره نمونه‌های متعددی از قالی‌های چهارباغی و متأثر از هنر باغ‌آرایی ایرانی برج‌مانده است. بررسی تطبیقی قالی‌های باغی و معماری باغ‌های ایرانی در دوره صفوی نشان از دوران شکوفایی هنر باغ‌سازی ایرانی براساس الگوی چهارباغی دارد. چهارباغ‌هایی که مفهوم نمادین بهشت را تداعی می‌کنند (محمودی‌نژاد، ۱۳۸۸، ۱۱۳). سازگاری ساختار چهاروجهی طرح باغی با مفاهیم فرهنگی و دینی حاکم بر جامعه صفوی باعث علاقه حاکمان صفوی به الگوی چهارباغ در هنرهای درباری شده بود. به طوری که «الگوی چهارباغ به عنوان یکی از رایج‌ترین الگوهای شکل‌گیری باغ ایرانی و اسلامی مورد توجه باغ‌سازان و هنرمندان نقاش دوره صفوی بوده است» (محمودزاده و نوری، ۱۳۹۶، ۲۸). از آنجا که طرح این قالی‌ها تقسیم‌بندی عادی باغ را به چهار قسمت مساوی به نمایش می‌گذاشتند، طرح آنها را باغی، گلستان و چهارباغ نامیدند (ویلبر، ۱۳۸۵، ۳۲). بخش مرکزی این قالی‌ها بازتابی از حوض یا استخر آب باغ ایرانی را به نمایش می‌گذاشت که نهرهای آب از این حوض به چهارسو منشعب شده و باغچه‌های فرعی و درختان و گل‌بوته‌های مسیر را سیراب می‌کنند (تصویر ۲). استفاده وسیع از الگوی چهارباغی در قالی‌های عصر صفوی باعث نهادینه‌شدن این ساختار طراحی در تاریخ قالی ایران و استمرار آن تا به امروز شد. پس از سپری‌شدن دو قرن دوران فترت قالی ایران، در دوره قاجار ساختار چهاروجهی طرح‌های باغی عصر صفوی بستری مناسب برای پیاده‌کردن ایده‌ها و نوآوری‌های برآمده از تحولات تصویری، فرهنگی و اجتماعی متناسب با این دوره، فراهم کرد. وقوع تحولات گسترده فرهنگی و اجتماعی متأثر از نفوذ مظاهر تمدن غربی در جامعه دوره قاجار باعث شد تا پدیده تصویر و تصویرگری در مفهوم و شکل جدید خود در انواع هنرهای این دوره از جمله قالی‌ها به کار گرفته شود. در دوره قاجار در کنار انواع قالی‌های تصویری، قالی‌هایی تولید شدند که جنبه‌های واقع‌گرایانه و کارکردهای تبلیغی پدیده تصویرگری غربی

• فضا سازی فصل تابستان در قالی های چهار فصل

تحلیل محتوای زمینه اختصاص داده شده به فصل تابستان در قالی های چهار فصل (جدول ۲) نشان می دهد، بنای سلطانیه در نزدیکی زنجان، با ۱۶ بار تکرار بیشترین بنای تاریخی مصور در پس زمینه فصل تابستان است. دروازه قرآن شیراز با پنج بار تکرار و مسجد کبود تبریز با سه و بنای تخت جمشید با دو بار تکرار در ردیف های بعدی قرار گرفته اند. متناسب با فعالیت غالب روستاییان در فصل تابستان، برداشت محصولات زراعی با ۲۴ مورد بیشترین موضوع مصور در زمینه فصل تابستان را در قالی ها خود اختصاص داده است. دو مورد صحنه دیگر نیز به بازنمایی مناظر روستایی پرداخته است. از بین بناهای تاریخی مصور در زمینه قالی ها، گنبد سلطانیه به لحاظ قرارگیری در یک دشت وسیع و حاصلخیز ارتباط بیشتری با فعالیت برداشت محصول توسط کشاورزان برقرار کرده است (تصویر ۵).

• فضا سازی فصل پاییز در قالی های چهار فصل

مطالعات نشان می دهند طاق کسری مربوط به دوره ساسانیان با ۱۳ مورد بیشترین تکرار از بنای تاریخی مصور در پس زمینه فضای مربوط به فصل پاییز در قالی های چهار فصل را به خود اختصاص داده است. بناهای ناشناخته و احتمالاً خیالی، با هشت مورد و مسجد کبود تبریز و بنای تخت جمشید به ترتیب با سه و دو مورد، دیگر بناهای مصور در زمینه فصل پاییز در قالی های چهار فصل هستند (جدول ۳).

شخم زدن و آماده سازی زمین برای کاشت محصول رایج ترین مشغله روستاییان در فصل پاییز است، از این رو جای تعجب نیست که تصاویر مربوط به شخم زنی و کاشت محصول با ۱۶ مورد و برداشت محصول با ۹ مورد بیشترین موضوع مصور در زمینه پاییزی قالی های چهار فصل را به خود اختصاص داده است. (تصویر ۶). صحنه ای از زندگی روستایی با یک مورد دیگر صحنه مصور در زمینه فصل پاییز در قالی های چهار فصل را به خود اختصاص داده است.

• فضا سازی فصل زمستان در قالی های چهار فصل

مسجد کبود تبریز با ۱۵ بار تکرار در زمینه فصل زمستان، بیش از هر بنای تاریخی دیگری در فضا سازی مربوط به فصل زمستان به کار گرفته شده است. زمستان های سخت تبریز نسبت به شهرهای دیگر دارای بناهای تاریخی، شاید یکی از دلایل استفاده از این بنا در پس زمینه صحنه های مربوط به فصل زمستان در قالی های چهار فصل است. ابنیه ناشناخته، شش مورد، بنای تخت جمشید سه مورد و مدرسه چهارباغ اصفهان و مسجد شاه اصفهان هر کدام با یک مورد دیگر بناهای مصور در زمینه مربوط به فصل زمستان قالی های چهار فصل هستند (جدول ۴).

تصویر ۳. قالی چهار فصل، محفوظ در موزه فرش ایران، طرح میر مصور، مأخذ: آرشیونگارندگان.

• فضا سازی فصل بهار در قالی های چهار فصل

تحلیل محتوای زمینه اختصاص داده شده به فصل بهار در قالی های چهار فصل (جدول ۱) نشان می دهد بنای تخت جمشید با تعداد ۱۶ مورد، بیش از هر بنای تاریخی دیگری در زمینه فصل بهار به کار گرفته شده است. بنای سلطانیه و طاق کسری به ترتیب با شش و چهار مورد در ردیف های بعدی قرار گرفته اند. به تصویر کشیده شدن آیین های بزرگداشت نوروز باستانی ایرانیان در حجاری های تخت جمشید و کارکرد این بنا در میزبانی از جشن های نوروز، دستمایه مناسبی برای استفاده از تصاویر این بنا در فضا سازی فصل بهار، برای طراحان قالی فراهم ساخته است. نواختن موسیقی و صحنه های بزمی با ۱۴ مورد، بیشترین موضوع مصور در صحنه آرایبی فصل بهار را در قالی های چهار فصل به خود اختصاص داده است و صحنه هایی از زندگی روزمره در دامان طبیعت با ۱۱ مورد و شخم زدن زمین و آماده کردن آن برای کشت و زرع با یک مورد از موضوعات دیگر مصور در زمینه فصل بهار در قالی ها هستند. به تصویر کشیدن زندگی در دامان طبیعت بهاری و صحنه های بزمی به همراه نواختن موسیقی، قرابت زیادی با کارکردهای توصیف شده از بنای مصور در پس زمینه این تصاویر (بنای تخت جمشید) برقرار کرده است (تصویر ۴).

جدول ۱. ابنیه و موضوعات مصور در تصویرسازی فصل بهار. مأخذ: نگارندگان.

شماره قالی	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵	۲۶ جمع	
تخت جمشید	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۶
سلطانیه				*				*				*	*		*		*						*			۶	
طاق کسری													*	*	*	*							*			۴	
زندگی روزمره	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۱
بزم و موسیقی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۴
شخم زنی																						*				۱	

ابنیه مصور
موضوع مصور

نقش قالی‌های ایران است. از منظر نمادین، ترنج پیوندهای نزدیکی با خورشید، باغ ایرانی و مرکز عالم دارد. در قالی‌های چهارفصل نیز فضای ترنج به‌عنوان یک فضای کانونی عرصه خیال‌پردازی طراحان قرار گرفته و موضوعات متنوع برگرفته از اساطیر و ادبیات کهن ایران در آن به تصویر کشیده شده است. در قالی‌های مطالعه‌شده، مضامین عاشقانه برگرفته از ادبیات کهن ایران شامل داستان‌های شیخ کنعان و دختر ترسا، لیلی و مجنون، عاشقانه‌های خیام با ۱۴ مورد بیشترین موضوعات مصور در داخل ترنج قالی‌های چهارفصل هستند. پادشاهان تاریخی ایران با هفت مورد و صحنه ضیافت شاهانه با دو مورد و تصویر زنان قالیباف، بزم روستایی و شکارگاه سلطنتی هر کدام با یک مورد از دیگر موضوعات مصور هستند (جدول ۵). در ۱۵ نمونه از قالی‌ها، قاب بیرونی ترنج به کتیبه‌های متنی یا نمادین حاوی ماه‌های تقویم جلالی ایران متناسب با هر فصل سال اختصاص یافته است (تصویر ۸).

بسترهای اجتماعی تولید قالی‌های چهارفصل

مطالعات اجتماعی هنر نشان می‌دهد، در نقطه مقابل هنرهای زیبا که اغلب نمایشگر نظم اجتماعی طبقه حاکم هستند و از سوی نهادهای فرهنگی و هنری حمایت شده و به رسمیت شناخته می‌شوند، هنرهای عامه و مردمی قرار دارند که به علت پیوندهای درهم‌تنیده با توده‌های اجتماعی و جوامع بومی، آرمان‌ها، نیات درونی و فرهنگ گذشته و حال تولیدکنندگان را به نمایش می‌گذارند. در این بین قالی‌های تصویری به‌عنوان نمونه کاملی از هنرعامه، بازتاب‌دهنده نیات و ایدئولوژی‌های طبقات میانی و متوسط جامعه هستند. «قالی‌ها بیش از آنچه انعکاس‌چیزی در جامعه باشند، متن‌هایی هستند که سنت‌ها را با پویایی و سیالیت خود بازنمایی می‌کنند ... و اسناد دست‌اولی هستند که مانند ادبیات، پویایی، تحرک و تداوم تاریخی خود را دارند» (Spooner, 2011, 231). قالی‌ها همچنین ظرفیت آن را دارند که به‌عنوان یک رسانه مردمی و فراگیر خواست‌ها و

تصویر ۴. بنای تخت جمشید در پس‌زمینه فصل بهار و بزم روستاییان، بخشی از قالی. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

صحنه‌هایی از زندگی و فعالیت مردم با پوشش روستایی ۱۳ مورد، صحنه‌ای از طبیعت برفی روستا هشت مورد و بازی‌های شاد کودکان روستا با پنج مورد از دیگر موضوعات مصور در فضا سازی صحنه‌های روستایی در قالی‌ها هستند (تصویر ۷).

• تصویرپردازی در فضای ترنج قالی‌های چهارفصل
ترنج مهم‌ترین و نمادین‌ترین فضا در معناشناسی طرح و

جدول ۲. ابنیه و موضوعات مصور در تصویرسازی فصل تابستان، مأخذ: نگارندگان.

شماره قالی	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵	۲۶	جمع	
سلطانیه	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۶
تخت جمشید	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۲
دروازه قرآن	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۵
مسجد کبود	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۳
درو محصول	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۲۴
صحنه روستایی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۲

از دوران تولد خود را به همراه دارند، لذا در این بخش مجموعه عوامل زمینه‌ای مؤثر در برآمدن طرح چهارفصل در تبریز اوایل قرن بیستم به بحث گذاشته شده است. پس از جنگ‌های داخلی طولانی مدت در ایران بعد از صفوی، در دوره قاجار و در پی ثبات نسبی به وجود آمده در کشور، ایرانیان به عقب‌ماندگی تاریخی خود در برابر غرب پی بردند. در این دوره «مدرنیته در تکان‌دهنده‌ترین و بیدارکننده‌ترین شکل خود با ایران برخورد کرد» (وحدت، ۱۳۸۴، ۲۰۵). در پی این مواجهه، نخبگان جامعه و حتی پادشاهانی چون ناصرالدین شاه شناخت نسبی از عقب‌ماندگی اقتصادی و اجتماعی جامعه ایران در بین ملل متمدن پیدا کردند، به طوری که بسیاری از آنها تلاش‌هایی هرچند ناموفق در جهت مدرن‌ساختن کشور و تغییرات اساسی در جامعه انجام دادند. تداوم این تلاش‌ها منجر به گسترش تفکر تجددطلبی در بین توده‌های اجتماعی شد به طوری که می‌توان ریشه‌های انقلاب مشروطه ایران در سال ۱۹۰۶ م. را به این دگرگونی‌های ساختاری و ایدئولوژیکی در گذر از قرن نوزدهم به قرن بیستم پیوند زد» (Fray, 1996, 17). توجه به جغرافیای شکل‌گیری اندیشه‌های مشروطه‌خواهی و نوگرایی در ابعاد اجتماعی و فرهنگی ایران قرن بیستم نشان می‌دهد در این سال‌ها تبریز به لحاظ برخورداری از موقعیت خاص جغرافیایی و شرایط ممتاز اقتصادی و سیاسی در متن اندیشه‌های تجددطلبانه قرار داشت. به گونه‌ای که «اگر بخواهیم مشروطه را از دید تأثیرگذاری اندیشه‌های بیرونی بر شیوه‌های سیاسی و سنتی داخلی ارزیابی کنیم ممر ورود این اندیشه‌ها مستقیماً از تبریز و از آنجا به سمت تهران بود این ویژگی در اصفهان و حتی مشهد به ندرت و به صورت دست‌دوم و بلکه سوم وجود داشت. تبریز در رسیدن به هسته درونی مشروطه که تجددخواهی است گویی نخستین قدم‌ها را برمی‌داشت و به تهران فشار می‌آورد» (جعفریان، ۱۳۸۵، ۱۶). افسوس به عظمت تاریخی از دست‌رفته، انتقاد از وضع موجود و گسترش اندیشه‌های تجددطلبانه در تبریز با دوران اوج‌گیری تولید و صادرات قالی ایران به پیشگامی

تصویر ۵. بنای گنبدسلطانیه در پس‌زمینه فصل تابستان و برداشت محصول، بخشی از قالی. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تمایلات مذهبی، اجتماعی و ایدئولوژیکی جوامع تولیدکننده و حامیان مالی آنها را بازتاب دهند. در اواخر دوره قاجار و متأثر از پدیده‌های اجتماعی و تکنولوژیکی نوظهور آن دوره گروه قابل‌توجهی از قالی‌های ایران به انعکاس تصاویر واقع‌گرایانه مانند تصاویر انسانی، آثار و ابنیه و مناظر طبیعی اختصاص یافتند. استفاده از چنین طرح‌هایی در قالی‌ها، نخستین‌بار باعث رواج کارکردهای تابلویی در قالی‌های ایران شد. در بین گروه‌های مختلف قالی‌های تصویری این دوره قالی‌هایی با طرح چهارفصل به لحاظ نوع تصاویر انعکاس‌یافته در آنها و نمایش صحنه‌های روستایی و بناهای تاریخی از جایگاه خاصی برخوردار شدند. با توجه به اینکه هنرها همواره نشانه‌هایی اجتماعی و فرهنگی

جدول ۳. ابنیه و موضوعات مصور در تصویرسازی فصل پاییز. مأخذ: نگارندگان.

شماره قالی	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵	۲۶	جمع	
طاق کسری	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۳
تخت جمشید												*	*														۲	
مسجد کبود	*													*									*				۳	
سایر (نامعلوم)							*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۸	
برداشت محصول	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۹
کاشت محصول						*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۶	
زندگی روستایی	*																									*	۱	

ابنیه مصور
موضوع مصور

هزار نفر عضو بزرگترین گروه به حساب می‌آید که از طرف تجار تبریزی حمایت مالی می‌شد (آبراهامیان، ۱۳۸۰، ۷۹). از آنجاکه «بیش از نیمی از نیروی کار فعال جامعه در آن سال‌ها جذب بخش‌های مختلف نظام تولید قالی شده بودند» (فوران، ۱۳۷۱، ۹۳)، قالی‌بافان که مهم‌ترین تشکل‌های منسجم کارگری به‌شمار می‌رفتند، گستره قالی‌ها را بستر مناسبی برای انعکاس آرزوها و اهداف سیاسی و آرمان‌خواهانه خود یافتند. به‌ویژه اینکه قالی دستبافت به‌عنوان تنها کالای صادراتی بومی و ناجی اقتصاد در حال احتضار ایران از جایگاه و منزلت ویژه‌ای برخوردار و تبدیل شده بود. (ژوله، ۱۳۸۱، ۱۸). علل ظهور قالی‌های تصویری معروف به قالی‌های مشروطه، قالی‌هایی حاوی اشعار ملی‌گرایانه و انقلابی و نیز قالی‌های تصویری چهارفصل در تبریز اواخر دوره قاجار و مصادف با جریانات مشروطه‌خواهی را در چنین فضایی می‌توان تبیین کرد. به‌ویژه اینکه شهر تبریز مهم‌ترین مرکز تولید چنین قالی‌هایی از ابتدای قرن بیستم تا به امروز شناخته می‌شود.

جنبش‌های اجتماعی و اندیشه‌های تجددخواه اوایل قرن بیستم در مواجهه با فرهنگ غالب و صنایع مترقی غرب و اشراف به تزلزل در مبانی هویتی جامعه ایران، در پی بازسازی هویت و غرور از دست‌رفته ملت ایران برآمدند. ایشان شعارهای تجددطلبانه خود را حول مفاهیمی چون ملیت، فرهنگ و ایرانیت شکل دادند. در این سال‌ها و در پی کشفیات باستان‌شناسان غربی ابعاد مختلف تمدن‌های عظیم ایران قبل از اسلام آشکار و باعث تحسین دنیای متمدن غرب شد. انتشار نتایج پژوهش‌های تاریخی و برپایی نمایشگاه‌های مختلف از آثار مکشوفه، احساس غرور توأم با افسوس نخبگان سیاسی و فرهنگی-اجتماعی ایران را برانگیخت. این افراد هرکدام سعی کردند در آثار و نوشته‌های خود نشانه‌های عظمت و شکوه تاریخی ایران را بازتاب دهند. انتشار روزنامه‌هایی با عناوین و محتوای

تصویر ۶. بنای طاق کسری در پس‌زمینه فصل پاییز و صحنه شخم‌زدن، بخشی از قالی. مأخذ: اشیو نگارندگان.

تجار آذربایجانی، مصادف شد. لذا بازرگانان و عوامل تولید قالی به‌واسطه مواجهه با تجار غربی و سفرهای خارجی، از حامیان و مروجان اندیشه‌های تجددطلبانه و به‌ویژه نهضت مشروطه شدند (میرزایی، ۱۳۹۸، ۱۴۱). در بین انجمن‌های متعدد مشروطه‌خواه ایران نیز که تعداد آنها به بیش از سی انجمن هم می‌رسید، انجمن آذربایجانی‌ها با بیش از سی

جدول ۴. ابنیه و موضوعات مصور در تصویرسازی فصل زمستان. مأخذ: نگارندگان.

شماره قالی	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵	۲۶	جمع	
مسجد کبود	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۵
مدرسه چهارباغ												*																۱
تخت جمشید													*										*					۳
مسجد شاه																						*						۱
سایر (نامعلوم)												*											*	*	*	*	*	۶
زندگی روزمره	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۳
مناظر روستایی															*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۸
بازی کودکان															*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۵

ابنیه مصور

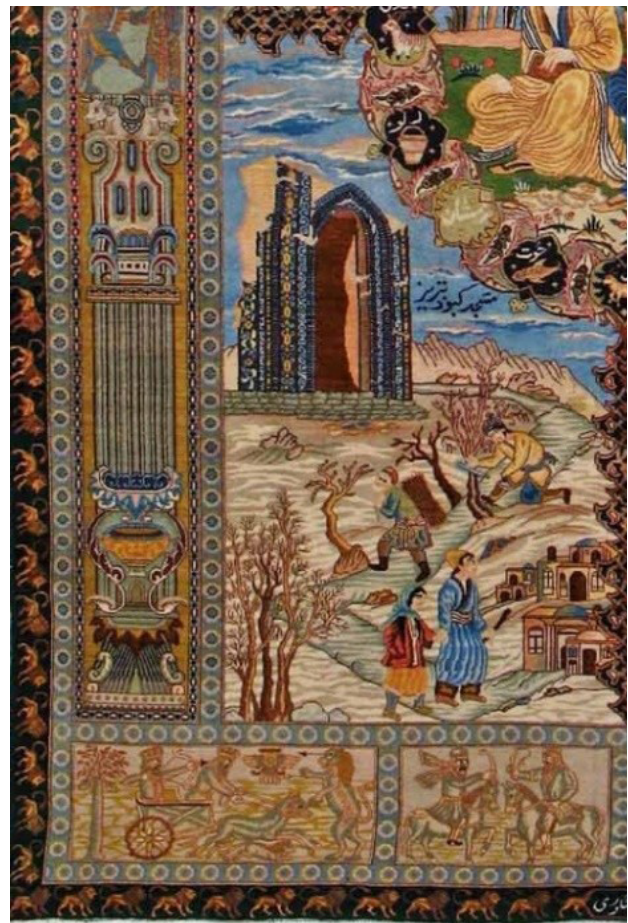
موضوع مصور

معمارانه در شهرهای مختلف با الگوی معماری کهن ایران، تغییر تقویم ایران از قمری به شاهنشاهی، تأسیس وزارت فرهنگ و هنر، تأسیس نخستین موزه‌های تاریخی در ایران، تأسیس اداره کل حفاظت آثار باستانی و تصویب قانون عتیقه‌جات در سال ۱۳۲۳ از جمله تلاش‌های نخبگان فرهنگی و سیاسی در جهت بازسازی هویت ملی از دست‌رفته ایرانیان در اوایل قرن بیستم بود که در تاریخ معاصر ایران از آن باعنوان تفکر باستان‌گرایی یاد می‌شود. «باستان‌گرایی یا آرکائیسیم از مؤلفه‌های جدید برای نوسازی ایران به حساب می‌آید و در پی آن است تا با احیا و تجدید حیات سنت‌ها و عقاید کهن و باستانی، نظم جدیدی را در تفکر اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بازتولید کند و زیرساخت‌های فرهنگی و اجتماعی نوین را برپایه سنت‌های کهن بنا نهد» (اکبری، ۱۳۷۵، ۱۸۸).

همزمان با وقوع تحولات بنیادین در ابعاد اجتماعی و فرهنگی جامعه و تحت تأثیر ورود عکاسی و صنعت چاپ به کشور جنبش تصویرسازی در قالی‌ها نیز به راه افتاد و نخبگان فرهنگی و اجتماعی، گستره قالی‌ها را زمینه مناسبی برای انعکاس پیام‌های سیاسی و ملی خود یافتند. به‌ویژه اینکه در این سال‌ها قالی مهم‌ترین کالای هنری و صادراتی ایران نیز به شمار می‌رفت. تولید قالی‌های چهارفصل در ابعاد خاص (قالیچه) و استفاده تابلویی و به‌صورت آویز از آنها وجهه رسانه‌ای آنها را تشدید کرد. دریستر چنین تحولاتی بود که قالی‌هایی با طرح معروف به چهارفصل به رسانه‌ای تصویری و قابل‌خوانش برای عموم جامعه، جهت بازتاب اندیشه‌های رایج و غالب جامعه ایران و به‌ویژه تبریز اوایل قرن بیستم تبدیل شدند.

نتیجه‌گیری

نتیجه مطالعه و تحلیل طرح و نقش‌های پیاده‌شده در زمینه قالی‌های چهارفصل نشان می‌دهد، توجه به آثار

تصویر ۷. بنای مسجد کبود در پس‌زمینه فصل زمستان و صحنه زندگی روستایی، بخشی از قالی. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

ملی‌گرایانه همچون وطن، کاوه و ایرانشهر و پرداختن به موضوعات فرهنگ باستانی ایران همچون نوروز، شاهنامه، تاریخ قبل از اسلام، تلاش برای بازسازی عظمت گذشته را بین طبقات اجتماعی شهری برانگیخت. استفاده از عناصر هویتی معماری هخامنشی در ساخت نمای ساختمان‌های دولتی و خصوصی، ساخت یادمان‌ها و تندیس‌های متعدد

جدول ۵. ابنیه و موضوعات مصور در تصویرسازی فضای ترنج، مأخذ: نگارندگان.

شماره قالی	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵	۲۶ جمع	
پادشاهان تاریخی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
بزم روستایی				*																							
مضامین ادبی				*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۱۴
ضيافت شاهانه																	*	*									۲
زنان قالیباف																				*							۱
شکارگاه																											۱

موضوعات

دوره قاجار را می‌توان در قالی‌های چهارفصل به کرات مشاهده کرد. موضوع اول تأکید بر تجمیع موضوعات و تمایلات دینی، ملی و باستان‌گرایانه در یک قاب و موضوع دوم کشاورزی و زندگی روستایی و سنتی در آغاز مدرنیته وارداتی از غرب است.

درخصوص موضوع اول به نظر می‌رسد با شروع اکتشافات باستان‌شناسانه و منتشر شدن اخبار و تصاویر محوطه‌های تاریخی قبل از اسلام ایران، مردم بر تمدن‌های باستانی ایران و شکوه گذشته خود افسوس خورده و این موضوع را حاکمیت نیز ترویج می‌کرد. از طرفی وجود علقه‌های مذهبی غالب در جامعه و نمادهای دینی همانند بناهای مرتبط با فرهنگ اسلامی مشابه سلطانیه با کاربری، باعث همنشینی بناهای مذهبی در کنار بناهای تاریخی و باستانی و به عبارتی همنشینی نمادهای ملی و مذهبی در قاب قالی‌های چهارفصل شده است.

در خصوص موضوع دوم و به‌تصویر کشیدن صحنه‌های روستایی و کشاورزی که بازتاب شیوه معیشت و فرهنگ جامعه ایران عصر قاجار است، نیز می‌توان موضع هنرمندان را در انتقاد از تغییرات ویرانگر اجتماعی و فرهنگی در تمام ابعاد جامعه مشاهده کرد. به‌ویژه آنکه تمام عناصر تصویری و ادبی طرح‌های چهارفصل ارجاعات تاریخی و فرهنگی باستان‌گرایانه دارند. گویی پدیدآورندگان این طرح‌ها با این کار، آگاهانه در پی انعکاس نیت و خواسته‌های جامعه از طریق قالی‌های چهارفصل بوده‌اند.

پی‌نوشت

۱. به‌طور کلی نخستین نمونه از قالی‌های ایرانی برجامانده با طرح و نقش کامل دوره اسلامی، مربوط به عصر صفوی هستند. بخش قابل توجهی از قالی‌های موجود عصر صفوی نیز مربوط به قالی‌هایی با طرح چهارباغ و باغی هستند. هرچند استفاده از مضمون و ساختار باغ ایرانی در نگارگری سابقه طولانی‌تری دارد.

فهرست منابع

• آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۰). معرفی یک سند: تجارت در قدیم الایام

تصویر ۸. منظره‌نگاری در فضای ترنج، بخشی از قالی. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

و نشانه‌های فرهنگی و ملی ایران از جمله آثار و ابنیه شناخته‌شده تاریخی و خطوط باستانی، برگزاری مراسم جشن نوروز و شاهنامه‌خوانی، فعالیت‌ها و جشن‌های مرتبط با تقویم شهریاری ایران باستان، بازسازی صحنه‌هایی از زندگی پادشاهان و مشاهیر تاریخی ایران، خط‌نگاره‌هایی از اشعار ملی و حماسی بخش مهمی از عناصر تصویری این قالی‌ها را به خود اختصاص داده است. طراحان و تولیدکنندگان، گستره این قالی‌ها را بستر مناسبی برای نشان دادن بخش‌هایی از نشانه‌های فرهنگی و تمدنی باشکوه تاریخ از دست‌رفته یافتند. به‌ویژه اینکه ابعاد خاص (قالیچه) و کارکرد تابلویی و دیوارکوب بودن این قالی‌ها نیز می‌توانست بازتاب‌دهنده نیت و آرمان‌های صاحبان قالی‌ها باشد که درعین حال از وقوع تغییرات بنیادین در کارکردهای سنتی و کف‌پوش بودن قالی‌ها خبر می‌داد.

درمجموع دو ویژگی اصلی و نهادینه‌شده در تاریخ اجتماعی

- فوران، جان. (۱۳۷۱). مفهوم توسعه و ابسته، کلید اقتصاد سیاسی ایران در عصر قاجار. (ترجمه علی طائفی). *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ۹۱-۹۷، (۶۰).
- گانز رودن، اروین. (۱۳۵۷). *قالی ایران شاهکار هنر*. تهران: اتکا.
- محمدزاده، مهدی و نوری، سونیا. (۱۳۹۶). بررسی ساختار و زوایای دید باغ ایرانی در نگارگری باغی و قالی‌های باغی دوره صفویه. *باغ نظر*، ۱۴ (۵۲)، ۲۷-۳۶.
- محمودی نژاد، هادی. (۱۳۸۸). *باغ ایرانی از منظر بهشت قرآنی*. تهران: طحان.
- میرزایی، عبدالله. (۱۳۹۸). تبیین بسترهای تاریخی پدیده نوگرایی در قالی‌های معاصر تبریز. *مطالعات تاریخ فرهنگی*، ۱۰ (۳۹)، ۱۲۹-۱۶۰.
- نظری، علی اشرف. (۱۳۸۶). هویت مدرن و گفتمان مشروطیت در ایران. *مطالعات ملی*، ۸ (۳۲)، ۲۹-۵۴.
- وحدت، فرزین. (۱۳۸۴). *رویارویی فکری ایران با مدرنیته (ترجمه مهدی حقیقت‌خواه)*. تهران: مرکز.
- ویلبر، دونالد. (۱۳۸۵). *باغ‌های ایران و کوشک‌های آن (ترجمه مهیندخت صبا)*. تهران: علمی فرهنگی.
- Spooner, B. (2011). Weavers and Dealers: the authenticity of an oriental carpet. In A. Appadurai (Ed), *The social life of things: commodities in cultural perspective*. New York: Cambridge University Press.
- Fray, J. A. (1996). *The Iranian constitutional revolution, 1906-1911*. New York: Columbia University Press.
- در ولایات شمالی ایران در دوره قاجار (ترجمه محمد عوادزاده). *تاریخ معاصر ایران*، ۵ (۱۸)، ۱۸۱-۱۹۴.
- استروناخ، دیوید. (۱۳۷۱). شکل‌گیری باغ سلطنتی پاسارگاد و تأثیر آن در باغ‌سازی ایران (ترجمه کامیار عبدی). *اثر*، ۲۳ و ۲۴، ۵۴-۷۵.
- اکبری، حسن؛ نخستین خیاط، هلن؛ نخستین خیاط، آرمین (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی الگوی طراحی فرش‌های باغی و باغ‌های ایرانی دوره صفویه و قاجار. *گلجام*، ۳۳، ۲۹-۴۲.
- اکبری، محمد علی. (۱۳۷۵). *رویکرد غربگرایان به نوسازی ایران*. تهران: سروش.
- الکساندر، ویکتوریا. (۱۳۹۰). *جامعه‌شناسی هنرها (ترجمه اعظم راودراد)*. تهران: فرهنگستان هنر.
- بنام، امید. (۱۳۸۸). *قالی چهارفصل تبریز. قالی ایران*، ۱۲ (۸۸)، ۴-۸.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۵). *درک شهری از مشروطه: مقایسه حوزه مشروطه‌خواهی اصفهان و تبریز*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر.
- خشگنابی، رضا. (۱۳۷۸). *ادب و عرفان در قالی ایران*. تهران: سروش.
- دانشگر، احمد. (۱۳۷۶). *فرهنگ جامع فرش*. تهران: یادواره اسدی.
- زارعی، محمد ابراهیم. (۱۳۹۰). بازتاب نقش چهارباغ در قالی‌های باغی غرب ایران با تأکید بر نمونه‌هایی از استان کردستان. *گلجام*، ۱۹ (۴۳-۵۹).
- ژوله، تورج. (۱۳۸۱). *پژوهشی در فرش ایران*. تهران: یساولی.
- طبری، محمد. (۱۳۶۵). *تاریخ طبری (ترجمه ابوالقاسم پاینده)*. ج. ۵. تهران: اساطیر.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:
میرزایی، عبدالله؛ وند شعاری، علی و زرنقی، شادی. (۱۴۰۱). پژوهشی در فرم و محتوای قالی‌های چهارفصل ایران. *باغ نظر*، ۱۹ (۱۱۴)، ۶۱-۷۲.

DOI:10.22034/BAGH.2022.334129.5149

URL:http://www.bagh-sj.com/article_159189.html